

Структурни промени в земеделските кооперации след интеграцията на България в Европейския съюз

Ангел Саров*

Резюме: Целта на разработката е да се проследят структурните промени в земеделските кооперации в България, функциониращи в условия на Общата селскостопанска политика (ОСП) на Европейския съюз (ЕС) и на тази база да се очертаят основните тенденции в тяхното развитие. Анализът се базира на официална статистическа информация от Министерството на земеделието и храните и горите (МЗХГ) „Агростатистика“, първични данни „Системата за земеделска и счетоводна информация“ (СЗСИ) Национален статистически институт (НСИ). Изследва се трендът на изменение на следните показатели: брой на земеделски кооперации в България, изменения в Използваната земеделска площ (ИЗП); изменения в обработваемата земя, среден размер на ИЗП, работна сила, динамика на производствената структура (растениевъдство и животновъдство) за периода 2007-2016 г.

Резултатите показват, че в следствие прилагането на ОСП за периода 2007-2016 г. се отчитат структурни промени върху земеделските кооперации. Те се изразяват в трайната тенденция към намаляване как-

то на броя им, така и на стопанисваната от тях земя. Анализът показва, че стимулите по различните схеми на ОСП за подпомагане дават положителни резултати върху разнообразяването на растениевъдното производство. Като цяло, обаче, площите със зърнено-житни и маслодайни култури през годините намаляват. През 2016 г. се отчита увеличение на производството на пресни плодове и зеленчуци, следствие на прилагане на мерките по ОСП, изразяващи се в плащания, обвързани с производството. Въпреки субсидиите по ОСП за подпомагане на животновъдния сектор, в т.ч. подпомагането на стопанствата, включени в схемите за селекционен контрол, в края на периода почти наполовина намалява броят на кооперациите, развиващи говедовъдство. Въпреки негативните резултати като цяло, на ниво производствена единица резултатът е в окръпяване на производството.

Ключови думи: земеделски кооперации, структурни промени, производствена структура, ОСП, България.

JEL: D2, Q1, Q13, Q15, Q18.

Увод

Присъединяването на България към Европейския съюз през 2007 г. и прилагането на Общата селскостопанска политика са съпътствани от структурни промени в селското стопанство на страната. Тези промени се отразяват както върху броя на

* Ангел Саров е доктор, главен асистент в Института по аграрна икономика.

** Разработката е част от изпълнение на задача по планов проект: „Социално-икономически ефекти на ОСП върху развитието на земеделските стопанства и селскостопанските домакинства“ (2019-2020), ИАИ – ССА, с ръководител проф. д-р Нина Котева.

земеделските кооперации, от една страна, така също и върху заетостта и производствената им структура, от друга.

Когато става дума за феномена кооперация, изследователи, практики и политици се обединяват около концепцията, че тя допринася за устойчивото развитие на селските райони. Тя насърчава трудова заетост и допринася за подобряване качеството на живот на нейните членове. В тази връзка, задълбочаването на миграционните процеси от селата към градовете, ниското равнище на заплащане, намаляването на работната сила, застаряващото население, дефицитът на млади и образовани хора затрудняват социално-икономическата устойчивост в селата. В същото време, именно българската земеделска кооперация създава допълнителна заетост и в други отрасли на икономиката: поддръжка и развитие на общата инфраструктура, развитие на традиционни занаяти, култура и социална подкрепа.

През последното десетилетие, обаче, българските земеделски кооперации са изправени пред предизвикателствата на външната среда (политическа, институционална, пазарна), което ги принуждава да се насочват все повече към външните потребители и пазари, да променят приоритетите си с фокус към икономически цели: намаляване на производствените разходи, внедряване на съвременни технологии, закупуване на собствена земя (Саров, 2017). Нестабилността по отношение на размера на обработваемата земя и броя на член-кооператорите принуждава ръководството в кооперацията да се концентрира предимно върху отглеждане на едногодишни култури. Ликвидирането на по-голямата част от непителните съоръжения оказват негативно влияние върху плодородието и качеството на произведената продукция. Като се добавят обезлюдяването в селските райони, застаряващата възрастова структура на членуващите и нежеланието на младите

хора да практикуват земеделие, съвсем естествено е земеделските кооперации да намаляват. Те все по-трудно устояват на засилващия се конкурентен натиск.

Публикации относно влиянието на ОСП върху кооперативните структури, заетостта в селското стопанство и селските райони можем да открием в документи на Европейския Парламент (EP, 2016 и гр.); Chrastinová, Burianová (2009); Bijman et al. (2012); Bijman, Ilioropoulos (2014); Galluzzo (2012, 2014, 2018); Papadopoulos (2015); Rebelo, Caldas (2015); Ribašauskiene et al. (2019); Vozárová, Kotulič, Vavrek (2020) и гр.

Въпросите, свързани с организационно-стопанско реструктуриране в българското земеделие и в частност земеделските кооперации през периода на евроинтеграция, са многократно изследвани. Анастасова-Чопева (2012) откроява недостатъци в слабата активност на кооператорите при решаването въпросите, отнасящи се до производствената и икономическата дейност. Изследователят открива и индикация за „противоречие в принципа за демократично управление“. Сред публикациите се открояват: Котева (2012; 2014); Котева, Младенова, Башев (2013); Башев (2013); Маламова (2015); Beluhova-Uzunova, Hristov, Shishkova (2018); Sarov, Kostenarov (2019). Въпреки че ролята на кооперациите за устойчивостта на селското стопанство и селските райони е неоспорим факт, то ефективността на политиките за подкрепа на земеделските кооперации се нуждае от допълнителни изследвания.

Разработката има за цел да проследи структурните промени в земеделските кооперации в България в условия на евроинтеграция и на тази база да се очертаят основните тенденции в тяхното развитие. Публикацията е част от задача по планов проект: „Социално-икономически ефекти на ОСП върху развитието на земеделските стопанства и селскостопанските домакинства“ (2019-2020), идент. N: АИ 2; ИАИ – ССА, с ръководител проф. г-р Нина Котева.

Методика

Анализът се базира на официална статистическа информация, публикувана от Национален статистически институт (НСИ), МЗХГ, Отдел „Агростатистика“ – първични данни от Системата за земеделска и счетоводна информация (СЗСИ); Преброяване на земеделските стопанства през 2007; 2010; 2013; 2016 г.

Изследва се трендът на изменение на броя на земеделските кооперации в България, изменения в Използваната земеделска площ

риода, ИЗП в страната се увеличава с над 25%, като достига 3 795 534 ха през 2016 г. Субсидиите по ОСП се отразяват позитивно върху доходите на земеделските производители. Въпреки че кооперациите също са бенефициенти от тази политика, от групата на големите стопанства, то ефектът е в намаление на броя и обработваемите им земи. През 2007 г. земеделските кооперации стопанисват около 25% от обработваемата земя в страната, докато през 2016 г. намалява до 13%.

С увеличението на ИЗП се увеличава и

Таблица 1. Динамика на земеделските кооперации и размер на ИЗП

	Стопанства, брой				ИЗП, ха			
	2007	2010	2013	2016	2007	2010	2013	2016
Общо за страната	481920	357074	244594	184448	3050744,9	3616964,73	3794910,54	3795534,35
Кооперации	1156	941	811	767	726305,45	643554,74	565 372,87	510697,63

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2007, 2010, 2013, 2016

(ИЗП), обработваемата земя, среден размер на ИЗП, работна сила, динамика на производствената структура (растениевъдство и животновъдство) за периода 2007-2016 г.

Резултати

През периода 2007-2016 процесите на реструктуриране в България се изразяват в намаление на общия брой не само на земеделските стопанства в страната като цяло, но и върху земеделските кооперации (таблица 1). За десетгодишния период след присъединяването ни в ЕС и прилагането на ОСП, кооперациите намаляват с 34 %, като от 1156 бр. през 2007 г. достигат 767 бр. през 2016 г. Едновременно с това се регулира грастично и обработваемата им площ, която за периода 2007-2016 г. намалява с около 215 610 ха, което е 30%, и се свива до 510 697 ха. При същите условия през пе-

средният размер на едно стопанство (таблица 2). Намаляването на броя и размера на ИЗП оказва положителен ефект върху средния размер ИЗП на една производствена единица. При земеделските кооперации този процес се потвърждава отчасти. През 2016 г. средният размер ИЗП в земеделските кооперации е 665,84 ха спрямо 628,29 ха през 2006 г. – увеличение с около 6%, което се дължи най-вече на намаляването на броя им. Най-голяма ИЗП е отчетена през 2013 г., когато е достигнала средно 697,13 ха. Общо за страната това увеличение е над три пъти, но пък в абсолютни стойности е значително по-малко по размер – от 6,33 ха през 2006 г. достига до 20,58 ха през 2016 г.

Структурните промени се отразяват и върху намаляването на работната сила в селското стопанство (таблица 3). За периода 2007-2016 г. заетостта в земеделските кооперации намалява с около 36%, което в

Таблица 2. Динамика на средния размер на ИЗП на земеделските кооперации

	ИЗП, ха (стопанство, средно)			
	2007	2010	2013	2016
Общо за страната	6,33	10,13	15,52	20,58
Кооперации	628,29	683,91	697,13	665,84

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2007, 2010, 2013, 2016

абсолютна величина е 5160 броя. Причините за това намаление са не само в намалението на броя на кооперациите, а и в трайната тенденция на обезлюдяването на селските райони. Относителният дял на заетите в кооперациите спрямо общата заетост в селското стопанство се движи в рамките на 1,5-2,1%. Най-ниска е през 2007 г. като в края на периода се увеличава и достига 2,1%. Трябва да се отбележи, че работната сила общо за земеделските стопанства в страната през 2016 спрямо 2007 г. намалява с над 509 хил. души, което е 54%.

Друга важна особеност на земеделските кооперации през периода на реструктури-

зми от земеделските кооперации. На всеки тригодишен период редуцирането на земята е средно между 50-70 хил. ха. За периода 2007-2016 г. обработваемата и съответно ИЗП са намалели средно с 30% или около 200 хил. ха. Едновременно с това се отчита и тенденция към свиване площите на трайно затревените площи, трайните насаждения, в т.ч. и лозята.

Земеделските кооперации в България имат смесена растениевъдно-животновъдна специализация. С най-голям дял в производствената структура на сектор растениевъдство са зърнено-житните култури (фигура 1). През 2007 г. те обхващат 93%

Таблица 3. Динамика на работната сила общо в селското стопанство и в земеделските кооперации, брой

	Работна сила, бр.	
	Заети лица, общо	Заети лица, кооперации
2007	949 180	14 530
2010	738 634	12 409
2013	557 408	10 292
2016	439 736	9 370

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2007, 2010, 2013, 2016; НСИ

ране 2007-2016 е високият дял на обработваемата земя спрямо използваната земеделска площ (таблица 4), който е в рамките на 97-98%. Според данните, трайни са тенденциите към намаляване на стопанисваните

от площта на обработваемата земя, а през 2016 г. намаляват до 60%. Друга основна група култури са маслодайните, които бележат постоянен ръст за периода 2007-2016 г. Докато през 2007 г. са едва 4%, през 2016 г. те

Таблица 4. Разпределение на обработваемата земя спрямо използваната земеделска площ в земеделските кооперации, ха

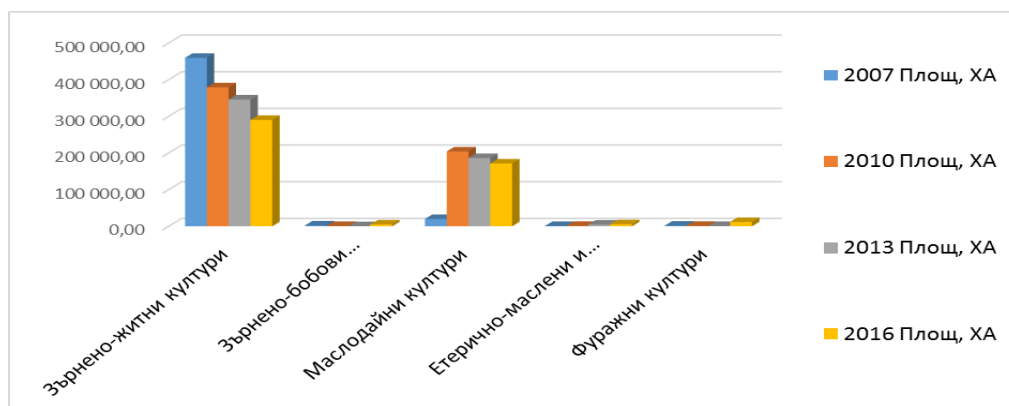
	2007	2010	2013	2016
Използвана земеделска площ	726305,5	643554,7	565372,8	510697,6
Обработваема земя	700479,1	623951,9	554070,6	499952,6
Постоянно затревени площи	4707,9	8596,6	3981,0	4926,4
Трайни насаждения	16603,9	11005,7	7321,2	5818,7
Лозя	10260,8	7203,1	5047,2	3765,4

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2007, 2010, 2013, 2016

заемат над 35% от структурата на производство. Ръст бележат и някои протеинови, етерично-маслени и фуражни култури, които са включени в схемите за подпомагане по ОСП 2014-2020. В сравнение с 2013 г., когато площите с тези култури са били 6 232 ха, то през 2016 г. нарастват почти три пъти и половина, като достигат 22 555, 31 ха. Въпреки този ръст, през 2016 г. протеиновите, етерично-маслени и фуражните култури заемат около 4% от производствена структура в растениевъдството на земеделските кооперации. Данните ясно показват, че стимулите по различните схеми на ОСП за подпомагане дават положителни резултати върху разнообразяването на растениевъдното производство. Добивът на някои култури в земеделските кооперации е под средния за страната. Площите със зърнено-житни и маслодайни култури през годините като цяло намаляват. През 2016 г. групата на зърнено-житните и маслодайните култури заема над 96% от обработваемата земя. Това е показател за силна концентрация на производството, която поставя кооперациите в неблагоприятна пазарна ситуация и силна зависимост от нивата на факторите на производство. Основно поради схеми по ОСП, имащи обвързани плащания с производ-

ството през 2016 г., се наблюдава увеличение на производството на пресни плодове и зеленчуци. За тригодишния период 2013-2016 броят на кооперациите, произвеждащи зеленчуци, се увеличава близо четири пъти и от 33 бр. през 2013 г. достигат 124 бр. през 2016 г. Едновременно с това се увеличават и площите, засети със зеленчукови култури, съответно от 376 ха, през 2016 г. са 990 ха. Мотивацията в разнообразяването на производствената структура в голяма степен се дължи на различните програми по ОСП.

Директните плащания по I-ви стълб на ОСП покриват средно около 25% от производствените разходи и донякъде успяват да минимизират пазарната конкуренция, изразяваща се в силен ценови натиск. До известна степен той се игнорира и поради факта, че голяма част от произведената продукция в земеделските кооперации се разпределя пропорционално на вложения капитал като рента, за подпомагане на домакинствата на член-кооператорите. В тази ситуация се засилва ролята на земеделските кооперации като социално ангажирана организационна структура. Тя има силно влияние в подкрепа на селските райони, изразяваща се не само за развитие на икономиката в страната, но и в задържане на процесите на обезлюдява-

Фигура 1. Динамика на производствената структура в растениевъдния сектор на земеделските кооперации в България (2007-2016)

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2007, 2010, 2013, 2016

не, като основен и сигурен източник на доход в домакинствата. В по-голямата си част член-кооператорите притежават и помощни полупазарни стопанства, в които отглеждат домашни животни. Повечето земеделски кооперации, специализирани за производство и услуги, осигуряват на своите членове семена, торове, механизирана агротехническа помощ и др. услуги на преференциални цени, обикновено по-ниски от пазарните.

По-крупните производствени единици обаче са принудени да продават по-голямата част от продукцията за покриване на по-високите производствени разходи. Имайки в предвид, че в земеделските кооперации концентрацията на производството е основно в зърнено-житни и маслодайни култури, а цените им равнища се определят от световните пазари, това предопределя и активната им позиция на тези пазари. Ценовият натиск се засилва допълнително и поради факта, че основният купувач е т.нар. „Черноморски пазар“, където продават по-голямата част от производителите на зърно. Много редки са случаите, в които може да се влияе на този пазар, знаейки се, че той е силно зависим от ценовите равнища на световните пазари.

Като наследници на бившите ТКЗС-та, земеделските кооперации в България разполагат с добре изградени материални бази, машинно-тракторен парк, оборски сгради и навеси за съхранение на зърно. Те могат успешно да разнообразят дейността си с развитие на мелничарство, хлебопроизводство, сладкарство и др. Положителен ще е ефектът и при животновъдна специализация, която ще открие възможност за изграждане на мандри и колбасарски цехове. Така добавената стойност на готовите продукти ще остава в кооперациите и ще генерира просперитет не само на производствената единица и ще е в подкрепа на доходите на член-кооператорите. Естествено, след присъединяването на България в ЕС, изискванията за тези производства и продажби на готовия продукт до крайния потребител се увеличиха, което бе предпоставка за допълнителни инвестиции. В тези стресови процеси на присъединяване след 2007 г. и съпътстващата световна финансова криза след 2008 г. това се оказа неизпълнима задача пред повечето селскостопански производители. На настоящия етап на ОСП, а именно II-ри стъלב, се създадоха и заработиха добри възможности

Европейски съюз

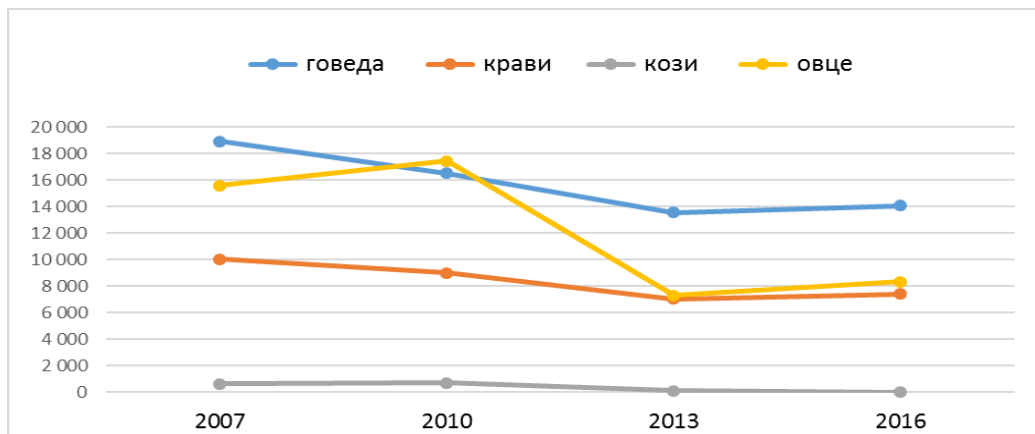
за възобновяване на веригата на стойността и стимулиране процесите на коопериране. Друг е въпросът, че в по-голямата си част земеделските кооперации не се възползваха от тези възможности.

Произведеното зърно може успешно да се интегрира в производствения процес за производство на концентриран фураж при хранене на животните. Той, от своя страна, следва да се използва не само за хранене на животните, а и като стокова продукция (т.е. да се продава). Освен продуктите, които ще се получат от животновъдството (месо, мляко), отпадъчните продукти (вълна, кожа, пух, оборска тор) може успешно да се оползотворяват и да се превърнат в ресурси на други производства в индустрията. По този начин ще се намалят допълнително производствените разходи в земеделските кооперации, като те ще благоприятстват затворения цикъл на производство, в подкрепа на кръговата и био-икономиката.

В животновъдния сектор най-голям относителен дял заемат говедовъдството и овцевъдството (фигура 2). Въпреки субсидиите по ОСП за подпомагане на сектора, в т.ч. подпомагането за селекционен контрол,

през периода 2007-2016 г. почти наполовина намалява броят на кооперациите, развиващи говедовъдство. През 2007 г. са 136 бр., а през 2016 г. остават 71 бр. Това се отразява негативно и на броя на отглежданите глави едър рогат добитък, които намаляват средно с около 26%. Ако през 2007 г. говедата са 18 900 бр., от които 10 012 крави, то през 2016 г. броят на отглежданите говеда остава 14 062 бр., а на кравите – 7 389. Още по-негативна е ситуацията с овцевъдството и козевъдството. Броят на кооперациите, отглеждащи овце, намалява почти три пъти, съответно от 63 бр. през 2007 г. остават 22 бр. през 2016 г. Паралелно с това и броят на овците се редуцира с 47%, или от 15 564, през 2016 г. е 8 333.

Въпреки негативните резултати като цяло, на ниво производствена единица резултатът е окръпяване на производството. Ако през 2007 г. в една кооперация се отглеждат средно 247 бр. овце, то през 2016 г. броят им нараства със 136, и достига 378 бр. При козевъдството ситуацията е подобна. През 2007 г. три кооперации са отглеждали общо 629 броя кози. През 2016 г. остава да функционира само една коопе-

Фигура 2. Динамика на структурата в животновъдния сектор на земеделските кооперации в България (2007-2016)

Източник: МЗХГ, „Агростатистика“, Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2007, 2010, 2013, 2016

рация със застъпване на козевъдство. Една от причините за постепенното оттегляне от сектора е липсата на работна ръка в селските райони. Животновъдството се характеризира и с интензивност на работните процеси, постоянна заетост, трудни и замърсени условия на труд.

В период на все по-загълбочаващи се демографски сривове и намаляване на работоспособното население, развитието на сектора е затруднено, въпреки прилаганите политики за стимулиране на животновъдството. Друга причина е влошената конкурентоспособност. Тя се изразява основно в ниския млеконадой на една крава, неотговарящ на качествените показатели за мляко. Разбираемо е, че себестойността е по-висока, което затруднява конкурирането със силно субсидираните европейски производители. Продължават проблемите и със занижения контрол при репродукцията на стадата, възрастовата структура на млеконадойните крави, поддържане на генетичния материал и селектирането на говеда, липса на ясно диференцирано млечно-месно направление. Не са изолирани случаите бракуваните животни да се насочват към кланниците като суровина за месо, а не са угодявани за тази цел. Може да се прибавят и други външни фактори – липса на ветеринарни лекари, липса на животновъдни специалисти, в т.ч. за заготовка на добре балансирани хранителни дажби за животните според функционалното им състояние и т.н.

Другите животновъдни производства в кооперациите (свиневъдство и птицепроизводство) са със символични размери и продукция. Имайки в предвид, че страната ни е нетен вносител на свинско и птиче месо, естествено това е потенциал за развитие. Те имат по-кратък производствен цикъл и сравнително ниски разходи за труд на животинска единица, особено при птицепроизводството.

Заклучение

На база анализа може да се направят следните заключения:

През периода 2007-2016 г. структурните промени се отразяват негативно върху земеделските кооперации. Те се изразяват в трайната тенденция към намаляване както на броя им, така и на стопанисваната от тях земя. Едновременно с това, през годините ИЗП са с доста колебливи размери. За разлика от останалите земеделски стопанства в страната, земеделските кооперации имат висок относителен дял (97-98%) на обработваемата, спрямо използваната земеделска площ. Отчита се тенденция към намаляване на трайно затревените площи, трайните насаждения, в т.ч. и лозята.

Земеделските кооперации имат смесена растениевъдно-животновъдна специализация, в която растениевъдното направление е доминиращо. В сектор растениевъдство с най-голям дял в производствената структура са зърнено-житните култури, но през последните години дялът им намалява. Площите с маслогайни култури отчитат постоянен ръст, като през 2016 г. заемат над 35% от структурата на производство. Ръст бележат и някои протейнови, етерично-маслени и фуражни култури, които са включени в схемите за подпомагане по ОСП 2014-2020.

Анализът показва, че стимулите по различните схеми на ОСП за подпомагане дават положителни резултати върху разнообразяването на растениевъдното производство. Като цяло, обаче, площите със зърнено-житни и маслогайни култури през годините намаляват. Това е показател за силна концентрация на производството, която поставя кооперациите в неблагоприятна пазарна ситуация и силна зависимост от нивата на факторите на производство. Посоката на развитие следва да се насочи към повишаване производителността на единица работна и земеделска площ.

През 2016 г. се наблюдава увеличаване на производството на пресни плодове и зеленчуци в следствие от прилагането на мерките по ОСП, изразяващи се в плащания, обвързани с производството. Основните затруднения са свързани не само с липсата на квалифицирана работна ръка, но и ликвидираниите съоръжения за напояване. Една възможност за подкрепа от подобна инвестиция са мерките по II-ри стълб.

В животновъдния сектор най-голям относителен дял заемат говедовъдството и овцевъдството. Въпреки субсидиите по ОСП за подпомагане на сектора, в т.ч. подпомагането на стопанствата, включени в схемите за селекционен контрол, в края на периода почти наполовина намалява броят на кооперациите, развиващи говедовъдство. Въпреки негативните резултати като цяло, на ниво производствена единица резултатът е окупяване на производството. Свиновъдство и птицепроизводство са застъпени символично, но имайки в предвид по-краткия производствен цикъл и сравнително ниските разходи за труд на животинска единица, тези производства имат потенциал за развитие.

Цитирани източници:

Анастасова-Чопева, М., 2012. Член-кооператорите в управлението на земеделската производствена кооперация, сп. *Земеделие плюс*, бр. 10, с. 43-44.

(Anastasova-Chopereva, M., 2012. Chlen-kooperatorite v upravlenieto na zemedelskata proizvodstvena kooperatsia, sp. *Zemedelie plus*, br. 10, s. 43-44)

Башев, Х., 2013. Оценка на влиянието на ОСП на ЕС върху земеделските кооперации. *Икономика и управление на селското стопанство*, 58, 1/2013, с. 22-36.

(Bashev, H., 2013. Otsenka na vliyanieto na OSP na ES varhu zemedelskite kooperatsii. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*, 58,

1/2013, s. 22-36)

Котева, Н., 2012. Организационно-стопанско реструктуриране на българското земеделие в условията на евроинтеграция. *Икономика и управление на селското стопанство*, 57, 2/2012, с. 11-16.

(Koteva, N., 2012. Organizatsionno-stopansko prestrukturirane na balgarskoto zemedelie v usloviyata na evrointegratsia. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*, 57, 2/2012, s. 11-16)

Котева, Н., 2014. Развитие на организационно-стопанската структура на българското земеделие. *Икономика и управление на селското стопанство*, 59, 1/2014, с. 3-16.

(Koteva, N., 2014. Razvitie na organizatsionno-stopanskata struktura na balgarskoto zemedelie. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*, 59, 1/2014, s. 3-16)

Котева, Н., М. Младенова, Х. Башев, 2013. Ефекти от прилагане на ОСП на ЕС върху развитието на земеделските стопанства в България. *Икономика и управление на селското стопанство*, 58, 5-6/2013, с. 28-38.

(Koteva, N., M. Mladenova, H. Bashev, 2013. Efekti ot prilagane na OSP na ES varhu razvitiето na zemedelskite stopanstva v Bulgaria. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*, 58, 5-6/2013, s. 28-38)

Маламова, Н., 2015. Структурни промени в сектор „Производство, преработка и консервиране на месо и месни продукти“. *Икономика и управление на селското стопанство*, 60, 3/2015, с. 37-54.

(Malamova, N., 2015. Strukturni promeni v sektor „Proizvodstvo, prerabotka i konservirane na meso i mesni produkti“. *Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo*, 60, 3/2015, s. 37-54)

МЗХ, „Агростатистика“, Резултати от преброяване на земеделските стопанства в България през 2006; 2010; 2013; 2016 г.

(MZH, „Agrostatistika“, Rezultati ot prebrojavane na zemedelskite stopanstva v Bulgaria prez 2006; 2010; 2013; 2016 g.)

Саров, А., 2017. Управление на земеделските кооперации – предизвикателства и перспективи. Дисертационен труд, ИАИ-ССА, с. 82-86. (Sarov, A., 2017. Upravlenie na zemedelskite kooperatsii – predizvikatelstva i perspektivi. Disertatsionen trud, IAI-SSA, s. 82-86)

Alfons Balmann, Kirsti Dautzenberg, Kathrin Happe and Konrad Kellermann, 2006. The dynamics of structural change in agriculture. *AGRICULTURE*, Vol. 35, No 2, 2006, pp. 115-121.

Beluhova-Uzunova, R., K. Hristov, M. Shishkova, 2018. Structure of Bulgarian Agriculture 10 Years after the Accession to the EU. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, Vol. 18, Issue 2, 2018, pp. 29-34.

Bijman, J., C. Iliopoulos, 2014. Farmers' Cooperatives in the EU: Policies, Strategies, and Organization. *Ann. Public Coop. Econ.*, 2014, 85, 497–508.

Chrastinová, Z., V. Burianová, 2009. Economic development in Slovak agriculture. *Agric. Econ. – Czech*, 55, 2009 (2): 67–76.

Effects of the structural changes on EU farming: How to better support the European model of agriculture of the 21st century with the CAP of 14th March 2016, Committee on Agriculture and Rural Development (COMAGRI) and the Policy Department B (AGRI Research) of the European Parliament.

Galluzzo, N., 2012. Rural development and cooperation in agriculture: an essay to solve the marginalization of rural space, *Braille Gamma, Cittaducale*.

Galluzzo, N., 2014. The Evolution of Italian farms

and the role of subsidies paid by the European Union for rural development. *Romanian Review of regional studies*, Volume X, Number 1, 2014, 79–88.

Galluzzo, N., 2018. Analysis of Economic Efficiency in Some Irish Farms Using the DEA Approach. *Turkish Journal of Agriculture Food Science and Technology*, 6(2): 156-162, 2018.

Jos Bijman, Constantine Iliopoulos, Krijn J. Poppe, Caroline Gijselink, Konrad Hagedorn, Markus Hanisch, George W.J. Hendrikse, Rainer Kühn, Petri Ollila, Perttu Pyykkönen, Ger van der Sangen, 2012. Support for Farmers' Cooperatives Final Report, November 2012, European Commission, DG Agriculture and Rural Development.

Papadopoulos, A., 2015. The Impact of the CAP on Agriculture and Rural Areas of EU Member States. *Agrarian South: Journal of Political Economy*, 4(1) 22–53.

Rebelo, J., J. Caldas, 2015. The Economic Role of the Portuguese Agricultural Cooperatives, *Revista de Economia e Sociologia Rural, Print version ISSN 0103-2003 Online version ISSN 1806-9479, Rev. Econ. Sociol. Rural*, vol. 53, supl. 1 Brasília, Mar. 2015.

Ribašauskiene, E., D. Šumyle, A. Volkov, T. Baležentis, D. Streimikiene, and M. Morkunas, 2019. Evaluating Public Policy Support for Agricultural Cooperatives. *Sustainability*, 2019, 11, 3769; doi:10.3390/su11143769.

Sarov, A., K. Kostenarov, 2019. The impact of CAP subsidies on the agricultural enterprise's production structure. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 25 (No 1), 2019, 10–17.

Vozárová, I., R. Kotulič, R. Vavrek, 2020. Assessing Impacts of CAP Subsidies on Financial Performance of Enterprises in Slovak Republic. *Sustainability*, 2020, 12, 948; doi:10.3390/su12030948 www.mdpi.com/journal/sustainability.